

Розова Т.В., Чорна Л.В.Актуальні проблеми філософії та соціології.- №1.- 2014.

*Розова Т.В. – доктор філософських наук,
професор, академік Академії наук
Вищої школи України;*

*Чорна Лідія Валеріївна
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософської
антропології
НПУ імені М.П. Драгоманова*

Вчення про людину у філософії Йогана Готліба Фіхте

У статті аналізується проблема свободи та необхідності у бутті людини. В нинішній складний період в історії України це є надто актуальним. Нині у свідомості українців превалює повне незадоволення майже усіма представниками державної влади, масовий скепсис, правовий і політичний нігілізм, устремління до повної нічим не обмеженої свободи. Але чи може вона існувати поза межами необхідності? Для відповіді на це запитання пропонується звернутися до теоретичних надбань видатного філософа, представника німецької класичної філософії Йогана Готліба Фіхте, центральною проблемою філософії якого була проблема свободи. Аналізуючи твори Фіхте, у статті спиралися перш за все на два базових метода – це метод герменевтики та історизму. Метою статті є дослідження того, як історично формувалася у європейській свідомості ідея свободи людини. Аналіз філософії Фіхте дозволив обґрунтувати висновок про внутрішній зв'язок теорії і моральної практики, пізнання і діяльності при безумовному пріоритеті практики.

Ключові слова: *філософія Фіхте, свобода, необхідність, свідомість, категоричний імператив моральності, «Я», «не-Я».*

Обрання для філософського аналізу творчості Йогана Готліба Фіхте на перший погляд може здаватися дивним. Але сьогодні, на початку XXI століття,

коли у інтелектуальних колах домінує зовсім інший, постмодерний філософський світогляд звернення до класичного світосприйняття Фіхте, центральною проблемою філософії якого була проблема свободи, все ж є досить актуальним. Проблема свободи і необхідності була поставлена у нього значно глибше, ніж у багатьох сучасних мислителів, а саме, як проблема історико-діалектична. Аналізом творчості геніального представника німецької класичної філософії займаються вже два століття. Важко назвати того, хто із видатних істориків філософії не присвятив би увагу творчості цього мислителя - це Б.Вишеславцев, П.Гайденко, Т.Ойзерман, Е.Ласк, К.Фишер, Х.Вервейен, В.Волжский, В.Шинкарук та багато-багато інших. Метою статті є дослідження того, як історично формувалася у європейській свідомості ідея свободи людини. Аналізуючи твори Фіхте, автори цих рядків спиралися перш за все на два базових методи у своєму невеличкому дослідженні – це метод герменевтики та історизму.

Серед плеяди геніальних філософів німецької класичної школи Йоган Готліб Фіхте (1762-1814), безперечно, займає достойне місце. Його філософська система і сьогодні притягує неабияку увагу дослідників у галузі етики, філософської антропології, філософії культури, філософії права, філософії науки.

Видатний німецький філософ народився у Східній Пруссії у селянській родині. Здатність до спостереження та зосередженість були притаманні йому з раннього дитинства. Пізніше у нього проявляється ще один талант: феноменальна пам'ять. Саме це відіграло у його долі вирішальну роль та привернуло до нього увагу багатого землевласника барона Мильтиця, який взяв участь у вихованні талановитого хлопця й надав йому блискучу освіту. Спочатку Фіхте закінчив міську школу в Мейсені, згодом поступив до закритого навчального закладу для дворян «Порта». Отримані знання відкрили йому шлях до навчання на теологічному факультеті Йенського університету. Але скрутні матеріальні обставини заставляють його перевестися до Лейпцігського університету, де він вивчає філософію, теологію, класичну філологію, та після закінчення якого працює домашнім вчителем.

Еволюція філософських поглядів Йогана Готліба Фіхте йшла у напрямі переосмислення філософії Канта в систему суб'єктивного ідеалізму. У праці «Про поняття науковчення» (1794) він доводив, що «річ у собі» є мислимою річчю, тобто поняттям.[1] Думка про «річ у собі» і сама «річ у собі» - тотожні. Фіхте стверджував, що ми помиляємося, коли думаємо, що зовнішні речі існують поза нашою свідомістю. Поза нашою свідомістю нічого не існує. Видимі зовнішні речі - це лише наші уявлення.

Заперечуючи існування будь-чого поза нашою свідомістю, Фіхте проголосив творцем усього видимого зовнішнього світу наше «Я». «Я є все» - ось вихідний принцип його філософії. У зв'язку з цим виникає питання: а як же бути з видимою незалежністю зовнішніх предметів від нашої свідомості? Шукаючи відповідь на нього, Фіхте висунув ідею, що видиме незалежне існування предметів пов'язане з певним станом нашої свідомості. Ми просто не можемо інакше мислити предмети, як незалежні від нас. Першим актом діяльності людського «Я» Фіхте вважав акт самоусвідомлення: «Я є Я», «Я» творить самого себе. Але «Я» не може задовольнитися тільки цим, воно прагне до самовизначення та самоусвідомлення. А самоусвідомлення, усвідомлення себе як «Я», в свою чергу, передбачає протиставлення собі (своєму «Я») чогось, що не є «Я». Таким чином, свідомість роздвоюється на «Я» і «не-Я». Акт протиставлення «Я» тому, що не є «Я» («не-Я»), Фіхте тлумачив як акт творіння зовнішнього світу. Зовнішній світ, видимі речі поза свідомістю (поза «Я») є продуктом діяльності «Я», моментом його роздвоєння. Отже, за Фіхте, «Я» і зовнішній світ («не-Я») - це протилежні сторони однієї і тієї ж свідомості.

Третій момент діяльності «Я» відіграє роль синтезу і приводить попередні два діяльнісні акти до єдності. Свідомість покладає і об'єднує «Я» і «не-Я», а «Я» і «не-Я» через взаємодію взаємообмежують одне одного. «Я» дістає свою визначеність через «не-Я». У цих міркуваннях Фіхте виразно проступає намагання підвести самосвідомість («Я») і зовнішній світ («не-Я») під полярні протилежності типу позитивного і негативного з тим, щоб створити враження, що вони не можуть існувати одне без одного.

Протиставивши свідомість і зовнішній світ як «Я» і «не-Я», Фіхте витлумачив процес пізнання як процес усвідомлення тотожності «не-Я» (зовнішнього світу з «Я» (свідомістю), тобто «Я» має, зрештою, досягнути, пізнати продукти своєї творчості. «Я» має усвідомити, що його протилежність «не-Я» є продуктом його власної діяльності. Це усвідомлення є вищим, збагаченим станом самосвідомості - «Абсолютним Я». Під «Абсолютним Я» Фіхте розумів уже не індивідуальну свідомість (емпіричне «Я»), а свідомість взагалі. У цьому виявляється об'єктивно ідеалістична тенденція філософії Фіхте.

Отже, за Фіхте, розвиток свідомості як її самодіяльність проходить три етапи:

- 1) етап тотожності самосвідомості («Я» є «Я»),
- 2) етап роздвоєння на протилежності («Я» і «не-Я»),
- 3) етап усвідомлення єдності «Я» і «не-Я», піднесення до чистої свідомості («Абсолютне Я»).

«Абсолютне Я» є субстанційним надсуб'єктом, що породжує всі суб'єкти і всі об'єкти. Воно причетне свідомості всіх емпіричних «Я», але саме через свою безкінечність, не є особистістю. Крізь цю ідеалістичну містифікацію просвічують цілком реальні відношення: об'єктивна дійсність є джерелом виникнення людських свідомостей; природа («не-Я») є необхідною умовою їх становлення, а власне людське середовище свого життя люди створюють самі. Остання обставина підкреслюється тезою Фіхте про примат практичного розуму над теоретичним. Рух від першого основоположення («Я» є «Я») до третього («Я» є і «Я», і «не-Я») символізує розвиток свідомості на шляху не тільки пізнання, а й історичної діяльності.

Якщо у Канта лише реалізація обов'язку перетворювала людину в особистість, то у Фіхте тільки реалізація практичних потенцій суб'єкта перетворює його в індивідуальне «Я». Самосвідомість потребує того, щоб «породжувати» «не-Я», бо без дії-діяльності вона не може існувати і стверджуватися. Тільки через усвідомлення своєї відмінності від «не-Я» саме «Я» стає самосвідомістю. Але діалектика відношень «Я» і «не-Я» полягає також

у тому, що «не-Я» має бути не тільки «породженим», але і обмеженим, оскільки воно протидіє, чинить опір «Я». Тому без перемоги над «не-Я» як перешкодою на шляху виконання обов'язку немає самоутвердження суб'єкта.

Всі вчинки людей, їхню діяльність у цілому Фіхте розглядає як моральнісну практику. Ареною її реалізації стає все поле відношень «Я» і «не-Я», тобто людини і природи. Прагнення, якими сповнене «Я», трансформується і в тяжінні до реальності, і в пізнавальну діяльність, в пізнавальну допитливість, і в загальну пристрасть до творчої діяльності, яка пройнята самоутвердженням. Для такого фіналу необхідні перешкоди, які слід подолати, і вони концентруються в понятті природи («не-Я»).

Якщо у Канта суб'єкт «творив» природу у тому аспекті, що в інтересах пізнання конструював її з матеріалу чуттєвого досвіду, то у Фіхте вищий суб'єкт творить природу буквально, але задля створення космічного засобу моральнісної самореалізації себе через поведінку емпіричних особистостей. Моральність досягається через творчу діяльність. Для людей вона полягає не в буквальному творінні ними природи, а в активному їхньому впливі на неї. В основі будь-якої активності, на думку Фіхте, лежать емоційно-моральнісні мотиви і стимули.

Вчення про людину Фіхте розкриває в працях «Система вчень про моральність» (1798) і «Призначення людини» (1800).[2] Людину він визначає як організований продукт природи, у якому закладена система імпульсів сили природи: нижчі і вищі пристрасті, необхідність і свобода. Людина в усій своїй повноті є і суб'єктом, і об'єктом в їхній тотожності. Тому об'єктивна необхідність, усвідомлена людиною як самодетермінація, перетворюється у суб'єктивну свободу. Досягти же дійсної свободи як незалежності можна лише шляхом тривалої послідовності людських діяльнісних актів, які є актами моральнісними, що спрямовуються категоричним імперативом, здатним впливати на весь світ речей.

Категоричний імператив моральності Фіхте розуміє як інтелектуальну інтуїцію прагнення до активності та свободи. Він дає кілька різних визначень категоричного імперативу, об'єднаних єдиним задумом:

- 1) не будь ніколи щодо своїх волінь і виборів у протиріччі з самим собою;
- 2) визнавай і шануй чужі цілі, тобто поведься з усіма емпіричними «Я» як самодостатніми і самоцінними, не порушуй їхньої свободи;
- 3) будь активним, бо твоя воля - це таран, що долає опір «не-Я», а активні дії, що сприяють досягненню свободи, є актами моральнісними;
- 4) ти маєш бути вільним. Виконуй це своє призначення, бо тільки вільне «Я» стає достеменною особистістю, причетною «Абсолютному Я»;
- 5) дій завжди у відповідності до своїх внутрішніх переконань;
- 6) прагни свободи, причому таким чином, щоб твоя воля до неї стала законом загально визнаної поведінки, адже свобода - це не просто умова моральності, а сама моральність.

Фіхте неодноразово наголошував, що його філософія є вченням про свободу. Загальна тенденція його міркувань щодо актів поведінки і діяльності, спрямованих категоричним імперативом, така: особистий егоїзм усіх емпіричних «Я» має співпадати з цілями людського роду в цілому, тоді егоїзм буде служити моральності, стане розумним егоїзмом, а необхідність буде сприяти свободі, тобто самодіяльності, самостійності та незалежності всіх людей.

Свободу і моральність Фіхте розглядає крізь призму історичного розвитку. Досягнення свободи можливе лише в рамках історії, різними етапами якої відповідають різні рівні як розуміння свободи, так і її реалізації. Рух до свободи, будучи активним процесом, вимагає звільнення від зовнішньої залежності, подолання її, а отже, боротьби «Я» і «не-Я». Історичний шлях оволодіння природою - це всесвітньо-історичний процес зростання моральнісної культури людства, бо саме завдяки культурі відбувається поєднання почуття з обов'язком. Саме таким чином «Я» під час розвитку культури має одержати перемогу як над природою взагалі, так і над власною природою. У результаті стирається відмінність між розумом і почуттям, обов'язком і бажанням, теорією і практикою. Проте, цей ідеальний фінал Фіхте відносить до далекого майбутнього.

Отже, значним досягненням філософської концепції Фіхте у вирішенні проблеми необхідності та свободи був історизм у поєднанні з тезою про пріоритет родового начала людини над індивідуальним.

Тільки через родовий розвиток безлічі емпіричних «Я», через сходження та поєднання з моральністю, з шаблями соціально-історичних станів мистецтва, права, науки і релігії, «Абсолютне Я» здатне досягти повноти свого саморозвитку і самовиразу. Історію Фіхте розумів як зростаючий, спрямований у майбутнє процес культивування практичного і теоретичного розуму, що має родовий характер, хоч і реалізується через удосконалення свідомості індивідів, емпіричних «Я». Поступове піднесення емпіричних «Я» до свободи відбувається через подолання все нових і нових перешкод, через історичний процес вирішення протиріч між «Я» і «не-Я».

На місце кантівського розриву свободи і природи Фіхте ставить розвиток свободи шляхом створення «другої природи», тобто культури. Зростаюча свобода, за Фіхте, тісно пов'язана із зростанням і поглибленням знання. Знання, відзначає він, у своїй внутрішній формі та сутності є буттям свободи. Отже, знання, свобода і моральність у Фіхте співпадають за змістом і значенням у розвитку людства. Він приєднується до просвітницького переконання у звільняючій місії знання, яке спрямовує суспільство до досягнення стану повної рівності та одностайної злагоди його членів, що повною мірою розвинули всі свої здібності та здатності та набули мудрості.

Зовнішніми передумовами реалізації моральнісних цілей історії є, за Фіхте, право і держава. Погляди з цих питань він розкриває у праці «Основи природного права» (1796). Фіхте наголошував, що людина може існувати лише в суспільстві, а тому потребує права як способу регуляції її відносин з іншими членами суспільства. Тому у людей завжди була держава як суспільний інститут. Але вона є лише службовим, а тому тимчасовим інститутом. Держава - це тільки засіб моральнісного прогресу емпіричних «Я», забезпечення суспільної безпеки, організації виробництва, науки, освіти і виховання людей у дусі взаємної поваги прав. Держава стане зайвою, коли люди достатньо розвинуться в моральнісному

плані. Дуже нескоро, але моральність замінить собою державу, право і церкву. Тільки тоді виникне дійсно «природний стан» людини, відповідний її природі та призначенню.

Підводячи підсумки, можна виділити *основні риси і досягнення філософії Фіхте*.

1. Він рішуче виступав проти агностицизму і дуалізму Канта і відроджував право розуму на безмежне теоретичне пізнання.

2. Фіхте обґрунтував внутрішній зв'язок теорії і моральнісної практики, пізнання і діяльності при безумовному пріоритеті практики і діяльності.

3. Фіхте відіграв значну роль у розвитку німецької ідеалістичної діалектики: поставив питання про протиріччя як джерело розвитку, висловив ідею про роль заперечення в процесі розвитку і намітив тріадичну його схему. Проте вразливим моментом його діалектики є нерозробленість поняття і механізму синтезу протилежностей. Сам Фіхте називав свій метод не діалектичним, а «антитетичним», оскільки антитеза тут не виводиться безпосередньо із тези, а протиставляється їй через привнесені ззовні засади.

4. Фіхте обґрунтував ідею всезагальності і нездоланності прогресу: все в майбутньому має стати кращим, ніж тепер, і стосується це не тільки мислення, а життя в цілому.

5. Фіхте твердо вірив у могутність розуму і творчої діяльності людини і обґрунтовував це у своїх творах.

6. Центральною проблемою філософії Фіхте була проблема свободи. Він наголошував, що принципом людського життя є абсолютна свобода волі. Проте абсолютно вільною у нього є не окрема людина і навіть не людський рід у цілому, а тільки надемпіричне «Абсолютне Я», яке теж діє за внутрішньою необхідністю розумної волі. У результаті Фіхте схиляється до фаталізму, хоч і вважає причинність лише зовнішньою оболонкою доцільності. І все ж проблема свободи і необхідності була поставлена у нього значно глибше, ніж у Спінози і Канта, а саме, як проблема історико-діалектична.

7. Історико-діалектичним чином ставить і намагається вирішити Фіхте також проблеми інтелектуальної інтуїції, цілісності прогресу культури і безкінечності духовного прогресу.

8. У кращі роки своєї діяльності Фіхте був просвітителем, переконував своїх слухачів і читачів у соціально-прогресивному і моральнісному значенні науки. Вчений є просвітителем і вихователем людства. Наука та її максимально можливий розвиток і поширення є, на думку Фіхте, найближчою метою людського роду.

Література

1.И.Г.Фихте. О понятии наукоучения, или так называемой философии//

Иоганн Готлиб Фихте. Сочинения в двух томах.- Т.1.- С.7-65.

2. И.Г.Фихте. Назначение человека//Иоганн Готлиб Фихте. Сочинения в двух томах.- Т.2.- С.65 - 224.

Аннотация

В статье анализируется проблема свободы и необходимости в бытии человека, что актуально в нынешний трудный период в истории Украины, когда в сознании украинцев превалирует полное неприятие деятельности почти всех представителей государственной власти, массовый скептицизм, политико-правовой нигилизм, стремление к полной ничем не ограниченной свободе. Но может ли она существовать за пределами необходимости? Чтобы ответить на этот вопрос, предлагается обратиться к теоретическим изысканиям выдающегося философа, представителя немецкой классической философии Иоганна Готлиба Фихте, центральной задачей философии которого была проблема свободы. Анализируя работы Фихте, в статье опирались главным образом на два основных метода: метод герменевтики и историзма. Целью статьи является изучение того, как исторически формировалась в европейском сознании идея свободы человека. Анализ философии Фихте позволил прийти к выводу о внутренней связи теории и практики, познания и деятельности при безусловном приоритете практики.

Ключевые слова: философия Фихте, свобода, необходимость, сознание, категорический императив, «Я», «не-Я».